

Projekt
historické a teoretické analýzy
televizní tvorby

MILAN ŠVIHÁLEK

ZRODILA SE UNIKÁTNÍ REPLIKA SLAVNÉHO DOKUMENTÁRNÍHO SERIÁLU

*Na jaře roku 2017 přiletěl do Česka jeden z našich australských krajanů. Vezl kopie filmů, které jeho otec, kameraman Jiří Vrožina (1938–1993), natočil před padesáti lety v buši Arnhemské země. Do té doby byly považovány za zničené. Když je předával publicistovi a dramaturgovi Milanu Švihálkovi, oživil příběh z roku 1971, kdy Československá televize uvedla divácky úspěšný cestopisný seriál, nazvaný **Za lidmi doby kamenné**. Po Vrožinově emigraci v roce 1981 se cyklus ocitl v trezoru a zkázu filmů dokončila v červenci 1997 povodeň archivu ostravského televizního studia. To už nebyl ostravský kameraman Jiří Vrožina mezi živými. Nebýt jeho syna, bylo by unikátní filmové svědectví o putování českých a moravských vědců za „lidmi doby kamenné“ – domorodci kmene Rembaranka – zapomenuto.*

Jiří Vrožina s Milanem Švihálkem

Nabídka, která se neodmítá

Kameramanovi Jiřímu Vrožinovi bylo něco přes třicet, když mu v roce 1967 nabídl antropolog Jan Jelínek účast v připravované expedici za tzv. primitivními Austrálci. Velice ho to zaujalo. Vždyť ho na cestu zval respektovaný vědec, šéf ústavu Anthropos Moravského muzea, antropolog světového jména. Přes relativní mládí měl kameraman velké zkušenosti s filmováním v zahraničí. Natáčel už v Turecku, Brazílii, na Sicílii a zúčastnil se několika potápěčských a námořních expedic. A teď Austrálie! Devět měsíců v buši, daleko od civilizace, uprostřed pustiny! Když ale nabídku přijímal, netušil, že tímto rozhodnutím zásadně mění běh svého života a osudy své rodiny.

Výprava se měla pokusit vyhledat a prostudovat domorodce kmene Rembaranka, jejichž původní území se nachází v dodnes málo prozkoumaném vnitrozemí Arnhemské země, v nejsevernější části kontinentu. Byla to součást plánů, zařazených mezi naléhavé antropologické výzkumy UNESCO. Studium australských domorodců, žijících ještě loveckým způsobem života, nabízelo jednu z posledních možností dokumentace některých primitivních technologických procesů i etnografické objasnění sociálního smyslu umění skalních maleb, obojí nesmírně důležité pro studium a pochopení celosvětových kulturních počátků. Úlohu garanta převzalo brněnské Moravské muzeum, proslavené v minulosti řadou mimořádných vědeckých osobností, k nimž patřil například profesor Karel Absolon, významná postava evropské archeologie a objevitel věstonické Venuše.

Možnost filmovat v australském vnitrozemí poslední svědky doby kamenné zaujala nejen Jiřího Vrožinu, ale i programového šéfa ostravské televize Jana Neulse. Ačkoliv televize v tehdejší Československu vysílala pouze černobíle, byl kameraman vybaven na Neulsovo doporučení barevným materiálem – 16mm surovinou Gevaert. Jak se později ukázalo, kvalita filmové suroviny neodpovídala náročným přírodním podmínkám Arnhemské země, expedice však byla naštěstí spolufinancována Fordovou nadací, tudíž mohl kameraman v Sydney přikoupit za čtyři tisíce australských dolarů kvalitnější barevný film zn. Kodak. Seriál Za lidmi doby kamenné byl tedy natočen na nejkvalitnější surovinu, jaká tehdy byla k dispozici. Tato okolnost měla v našem příběhu důležitý význam.

Jak se rodí expedice

Již během přípravy se ukázalo, že výprava bude patřit k největším expedicím, které kdy byly z Evropy do Austrálie vyslány. Myšlenka výpravy a její vědeckovýzkumný program byly vysoce hodnoceny odbornou veřejností. Bylo zřejmé, že expedice může pomoci odhalit některá tajemství, týkající se kultury a dějin tzv. primitivních populací. K renomé československé výpravy přispělo, že byli přizváni odborníci, mající většinou značné zkušenosti z vědecké práce v zahraničí, a také techničtí specialisté, z nichž někteří se již podobných akcí zúčastnili.

Expedice byla technicky dobře zajištěna. Díky pomoci československých závodů a vývozních společností bylo možné výpravu vybavit převážně výstrojí a výzbrojí domácího původu. Za základní dopravní prostředek bylo vybráno skříňové nákladní auto Praga V3S. Počítalo se s tím, že řada výrobků bude prověřena v mimořádně náročných klimatických a terénních podmínkách, panujících v Arnhemské zemi.

Zájem podniků přispět ke zdaru výpravy byl někdy až příliš náruživý. Jeden z moravských závodů například vybavil expedici takovým množstvím nakládaných okurek, že by osm cestovatelů muselo pobývat v buši nejméně dva roky, než by se jim podařilo zásobu kyselých nakládaček spořádat. Výprava se rodila ve zvláštní době. Expediční vůz byl dopravován na start bezprostředně po srpnové invazi vojsk států Varšavské smlouvy a blátivými zářijovými silnicemi musel klídkovat mezi sovětskými tanky a obrněnými vozy. Přitom byly v

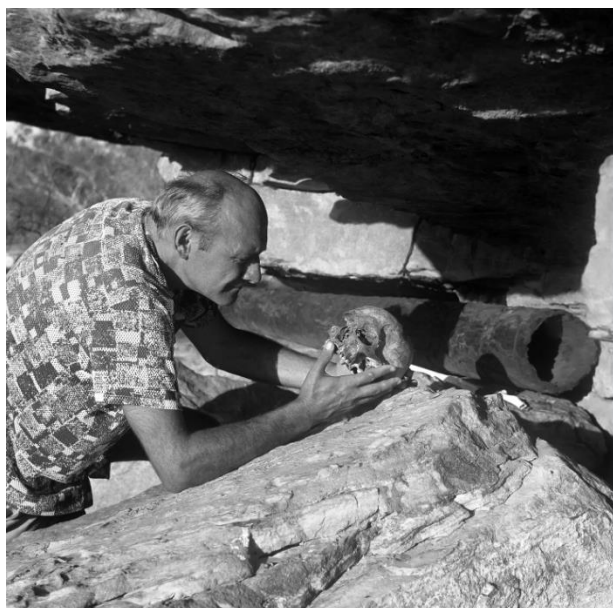
Projekt
historické a teoretické analýzy
televizní tvorby

kabině převáženy kulovnice se speciálními dalekohledy. Zbraně však neměly pomáhat v boji s okupanty, nýbrž chránit v buši výpravu před krokodýly a divokými buvoly.

Napříč kontinentem

Již v prvních měsících roku 1969 se expedice ocitla v Austrálii. Auto včetně nákladu a vybavení připlulo z Hamburku v podpalubí norské lodi a členové výpravy přiletěli z Evropy letadlem Air India. To už místní úředníci vystavili expedici povolení vstupu do rezervace, kde Rembarankové po staletí žili a kam nesměli bez povolení vstoupit ani turisté, ani vědci. Povolení se týkalo i sběru archeologického materiálu, což zákon dovozoval pouze australským muzeím a univerzitám.

Trasa výpravy vedla ze Sydney napříč Novým Jižním Walesem, krátce se dotkla jezerní oblasti a řeky Murray na severozápadním výběžku státu Viktorie, poté se obrátila do sousedního státu Jižní Austrálie. Nedaleko města Adelaide zamířila expedice na sever. Následovalo putování vyprahlým a nehostinným krajem střední Austrálie. Během cesty došlo k několika zastávkám, které kameraman využil k natáčení. Navštívil lokalitu Coober Pedy, kde se těží opál, vydal se do údolí Palm Valley se zachovalou původní kontinentální flórou a nafilmoval činnost tzv. flying doctors (létajících lékařů) či výuku školních dětí v odloučených farmách pomocí rozhlasu.

Všechny filmy se po kameramanově emigraci bohužel ztratily, včetně pozoruhodného dokumentu o nocování cestovatelů na vrcholu Ayers Rocku (dnes nazývaného původním jménem Uluru). Toto bylo a dnes již znovu je posvátné místo domorodců – z téměř naprosto ploché krajiny se zvedá asi 300 metrů vysoká skála polokulovitého tvaru, jejíž obvod měří 12 kilometrů. Na svazích je mnoho mělkých jeskyní a skalních převisů, pokrytých stovkami skalních maleb. Každé místo skály zastává důležitou úlohu v bohatých mýtech zdejších domorodců kmene Pitjandjara. Dnes je zcela nemožné navštívit Uluru bez speciálního povolení, natož strávit noc pod hvězdnou oblohou na vrcholu „největšího balvanu světa“.

Křižovatka Ďáblovy kameny

Od lokality Uluru výprava zamířila do srdce kontinentu. Krátce se zastavila v Alice Springs, nejdůležitějším městě centrální Austrálie, které sehrálo významnou úlohu při kolonizaci australského vnitrozemí. Z Alice Springs putovala expedice silnicí, vybudovanou spojeneckými vojsky v době nebezpečí japonské invaze za druhé světové války. Minula nevelký kamenný pomník, označující střed světadílu, a potom i Devil's Marbles, skupinu několik metrů velkých kulovitých balvanů, vzniklých zvětráváním žuly. V těchto místech se kameraman věnoval natáčení reportáže o stavebních úpravách tzv. Stuartovy dálnice. Dálnice bylo ovšem v té době poněkud přehnané označení cesty pokryté rudou spraší, která se v období dešťů měnila v mazlavé bláto a v období sucha byla vířena koly tzv. silničních vlaků, obrovitých nákladáků se dvěma či třemi přívěsy.

Zbýval poslední úsek cesty do Darwinu, administrativního centra Severního teritoria. Tam bylo třeba doplnit zásoby pro mnohaměsíční pobyt v buši a vyčkat příjezdu Erica Brandla, pracovníka australského Státního ústavu pro domorodce, který dobře znal Arnhemskou zemi a měl se stát průvodcem územím Rembaranků. Kameraman přestávku využil, vydal se na několik dní mezi domorodé honáky dobytka (v Austrálii zvané stockmans) a natočil o jejich životě v buši pozoruhodný dokument Honáci bez romantiky. Výsledek? Neblahý konec v trezoru po autorově nedobrovolném odchodu z republiky.

Vzhůru za Rembaranky

Arnhemská země je poloostrov spravovaný federální australskou vládou. Je to ohromné území o ploše 97 000 km². Třetina západní části je volně přístupná všem, kdo se pohybují australským vnitrozemím. Zbývající dvě třetiny ve východní části poloostrova mají úplně jiný administrativní režim. V roce 1931 zde byla založena rezervace Arnhem Land Aboriginal Reserve, kam mají přístup jenom domorodci (bez ohledu na jejich kmenovou příslušnost) a státní úředníci, jejichž povinností je o domorodce pečovat.

Expedice vyrazila z Darwinu na jih, k městu Katherine, kde odbočila na východ a nedaleko stanice Mainoru vstoupila na území rezervace. Pohybovala se v rovinatém povodí řeky Wilton, vypadající jako větší potok, ale na rozdíl od mnoha jiných místních toků disponovala tekoucí vodou po celý rok. Začínalo období sucha. Cesta vedla proti proudu Wiltonu a brzy se začínala okolní krajina měnit. Nebyla to již rovina, terén postupně stoupal a místy se zvedala pískovcová skaliska. Časem se na písčitéch březích Wiltonu, tam, kde rostla jen sporá vegetace, objevoval zvláštní úkaz. Jako drahokamy zářily v prašné půdě kamenné nástroje nebo drobné úštěpky, vzniklé při jejich výrobě. Plochy těchto opracovaných kamenů přes stáří několika tisíc let nebyly zvětralé a odrážely ostré paprsky subtropického slunce natolik mocně, že nebylo možné je přehlédnout. To byly první sbírkové předměty, které se v Arhemské zemi podařilo shromáždit expedici československých vědců.

Překvapivý nález

Výprava se na několik dní utábořila v romantické krajině s příkrými vysokými skalami, písčitymi zátočinami a hustou vegetací a její členové se vydávali do okolí. Po několika dnech objevil profesor Jelínek opuštěnou chýši. Měla jednoduchou konstrukci, kterou tvořily čtyři do země zapíchnuté kůly, další podobné pruty je spojovaly asi metr nad zemí, střechu a jednu stěnu chýše tvořil veliký plát stromové kůry, tzv. paperbarku. Na jeho vnitřní ploše byl bílou hlinkou, rudým okrem a černým popelem namalován krokodýl a jakýsi nadpřirozený tvor podobný netopýrovi. Před chýší bylo ohniště, v jehož blízkosti se povalovalo několik prázdných želvích krunýřů. Chata vyzdobená malbami znamenala pro výpravu velké překvapení. V odborné

literatuře jsou i z minulosti údaje o takových „stavbách“ spíše výjimečné. Průvodce Eric Brandl prohlásil, že naděje setkat se ve zcela vylidněné krajině s podobným obydlím byla sotva jedna ku deseti tisícům.

Další trasa vedla do centra překrásného skalního města se stovkami věží, podivných kamenných hřibů a pitoreskních skalisek s mnoha mělkými jeskyněmi a skalními převisy. Stěny mnoha z nich pokrývaly skalní malby a v písku kolem se třpytilo neuvěřitelné množství kamenných nástrojů – hrotů, čepelí, škrabek a hlavic sekyr. Učiněný ráj pro každého archeologa. Vrožina samozřejmě pilně filmoval a členové expedice sbírali kamenné úštěpky, nedokončené pazourkové nástroje, měřili, fotografovali a překreslovali skalní malby z dosud nezmapované lokality. Ale to nebylo vše.

Eric Brandl přivedl z buše do tábora skupinu domorodců v čele s jejich nejstarším představitelem – stařešinou Mandarkem. Rembarankové. Žádné ženy, pouze dospělí muži, mladíci a děti. A toulaví psi. Vždy po ránu přicházeli domorodci do tábora a předváděli, co se naučili od svých předků – vyrábět oštěpy a woomery s kamennými hroty, rozdělovat oheň, v zemi peci opékat klokany a čtvrtit ulovená zvířata kamennými noži. Na blahovičnickovou kůru malovali obrazy podobné těm, které expedice našla u řeky Wilton. Mandark předvedl i výrobu kamenných nástrojů a jeho syn Bungianial namaloval na skalní stěnu obraz krokodýla. Kontakty s Rembaranky trvaly řadu dní a přinášely stále nová překvapení. Kameraman nestačil obsluhovat kameru. Rodilo se nevídané svědectví o lidech, žijících stejným způsobem jako naši předkové před mnoha tisíci lety.

Jak přemýšleli lidé zmizelých časů

Rembarankové jsou typickými představiteli původního obyvatelstva Austrálie. Jejich počet v Arnhemské zemi se roku 1969 odhadoval na několik set, dnes se však počítají jen na desítky. Jejich řeč prakticky zmizela. Rembarankové odjakživa putovali liduprázdnou krajinou, s níž se dokázali dokonale sžít. Čím méně používali hmotné předměty, tím rozsáhleji se rozprostíral jejich nehmotný svět. Měli nesmírně bohatou mytologii, náboženskou víru a v určitém smyslu i společenskou organizaci. Neměli žádné náčelníky ani šlechtu, všichni si byli rovnocenní, ale chování starších považovali všichni členové klanu za vzor, který se snažili vždy a ve všem napodobovat.

Vybudovali si velice komplikovaný systém manželských tříd, jenž měl zabránit i jen teoretické možnosti sňatku mezi příbuznými. V náboženské víře neznali nějakého nejvyššího Stvořitele, nýbrž nekonečné množství nadpřirozených sil a bytostí, které vybudovaly a neustále pozměňují podobu okolního světa. Ten vznikl v blíže neurčené Době snění, která nikdy neskončila a paralelně existuje dosud. Proto bytosti tohoto mytického období mohou zasahovat i do života současných lidí. Lze je oslovovat a ovlivňovat soustavou obřadů a rituálů, mezi něž patří i malování na skálu či na stromovou kůru. Při těchto obřadech vznikala materiální umělecká tvorba, která dodnes udivuje svět.

Skalní malby a rytiny vznikaly v dlouhém období tisíců let a žádná oblast na světě na ně není tak bohatá jako Austrálie. Autorství maleb nebylo důležité, i když se respektovalo. Stačilo přiložit ruku na skálu a z úst vyprsknout na plochu rozžvýkanou bílou hlinku, červený či žlutý okr nebo černý popel. Znamenalo to: tady jsem byl já, moje jméno je sice neznámé, ale moje ruka stvořila kresbu, která přetrvá věky. I tento zvláštní rituál byl nafilmován. Byl to prostinký fyzický akt, ale současně odkaz na cosi vyššího, trvalejšího a věčnějšího, než je lidský rod.

Příběh ztraceného seriálu

Návrat expedice do vlasti v závěru roku 1969 byl triumfální. Putovní výstavu, shrnující vědecké výsledky výpravy, dosud nevídané, zhlédli s mimořádným zájmem lidé v řadě evropských zemí. Barevný seriál **Za lidmi doby kamenné** a mnoho dalších černobílých dokumentů o zajímavostech světadílu pod Jižním křížem se staly ozdobou právě zahajovaného vysílání 2. programu Československé televize. Všechno však změnila probíhající normalizace. Téměř všichni členové expedice se z různých důvodů stali personami non grata. Emigrujícímu Jiřímu Vrožinovi naštěstí v roce 1981 nabídl náruč kontinent, s nímž se důvěrně seznámil během devítiměsíční výpravy. Jeho filmy však zmizely v trezoru, navíc rozstříhány, znehodnoceny a zničeny nepřežily devadesátá léta.

Jiří Vrožina už dnes nežije stejně jako jeho někdejší druhové. Všechno, co výprava vykonala v pustinách Arnhemské země, mělo být v podstatě zapomenuto. Avšak téměř přesně po půl století se autor tohoto článku dozvěděl, že syn expedičního kameramana objevil v sydneyjském bytě několik krabic s 16mm filmy. Ukázalo se, že jde o poměrně kvalitní, avšak nesestříhané kopie filmových záběrů z buše. Zvukové záznamy nalezeny nebyly.

Objev velice přivítali pracovníci Vládního úřadu pro výzkum domorodé kultury v Canbeře, kteří pochopili, že jde o cenný obrazový materiál z vědeckého i z dokumentárního hlediska. Technikové této instituce filmy profesionálně digitalizovali a Vrožinův syn Jiří v létě roku 2017 přivezl elektronické kopie z Austrálie do Ostravy.

V Moravském zemském muzeu v Brně se zrodil nápad nalezené filmy zpracovat do repliky někdejšího Vrožinova úspěšného cyklu. Rekonstrukčních prací (stříhu, komentáře a ozvučení) se ujal scenárista a moderátor Milan Švihálek, dále režisér a stříhač Ivan Červenka a mořeplavec Richard Konkolski, jenž se v té době stěhoval z USA domů na Ostravsko a přivezl z amerického Newportu hudební banku své profesionální videofirmy Seven Oceans Video. Po několika měsících se podařilo seriál **Za lidmi doby kamenné** alespoň částečně rekonstruovat. Zrodil se unikátní pětidílný cyklus cestopisných dokumentů **Expedice Rembaranka 1969** – vzpomínka na osm mužů, kteří se před půlstoletím vydali do jednoho z nejpustších koutů světa, aby podali svědectví o tom, že vůle k životu tzv. primitivních lidí a jejich věčný způsob myšlení jsou pokladem, který může významně obohatit naši, někdy až příliš pyšnou moderní civilizaci.

Pracovníci brněnského Moravského zemského muzea se zasloužili nejen o rekonstrukci seriálu, ale všemožně podpořili i jeho propagaci. Uspořádali s tvůrci cyklu tiskovou konferenci a v největším brněnském klubovém kinu Art představili závěrečný díl cyklu veřejnosti. Podobná akce se opakovala díky podpoře

Projekt
historické a teoretické analýzy
televizní tvorby

televize Noe i v Ostravě. O půlstoletém výročí expedice a o nálezu zdánlivě ztracených filmů byla napsána řada článků, tématu se věnovaly Český rozhlas a samozřejmě i Česká televize (např. ve vysílání Kulturního magazínu ČT art nebo v nedělním vydání Týdne v regionech). Cestopis byl také nabídnut Centru převzatých pořadů České televize k odvysílání.

*

Milan Švihálek – narozen 11. ledna 1944 v Brně. Působil v ostravské televizi (ČST Ostrava, ČT Ostrava) jako redaktor, scenárista a moderátor od roku 1964 do roku 1994. Je autorem například dokumentárního cyklu „Za svědky minulosti“ o staré technice, řady soutěžních pořadů (například ANO-NE) a také mnoha vzdělávacích seriálů.

Milan Švihálek často uváděl zeměpisné a cestovatelské pořady

Projekt
historické a teoretické analýzy
televizní tvorby

Dokumentarista Jiří Vrožina

Členové expedice těsně před startem

(stojící zleva):

- **PhDr. Stanislav Novotný** (1941-2016), v době výpravy odborný pracovník Náprstkova muzea v Praze. Funkce v expedici: etnograf, sekretář výpravy.
- **prof. RNDr. Jan Jelínek, DrSc.** (1926-2004), v době expedice ředitel Moravského muzea v Brně. Zakladatel ústavu Anthropos, antropolog a univerzitní profesor, zakladatel katedry muzeologie, prezident ICOMU, autor řady odborných prací. Funkce v expedici: antropolog a archeolog.
- **prof. RNDr. Zdeněk Veselovský, DrSc.** (1928-2006), v době výpravy ředitel ZOO Praha. Významný zoolog, prezident Mezinárodní unie ředitelů zoologických zahrad, zasadil se mj. o záchranu koně Převalského, autor mnoha odborných a populárních knih. Funkce v expedici: zoolog, etolog.
- **František Šíma** (1926-2013), v době výpravy působil jako kurátor Moravského muzea v Brně. Absolvoval pouze část expedice. Funkce ve výpravě: organizační tajemník a hospodář.
- **doc. RNDr. Josef Brinke, CSc.** (1934-2001), v době výpravy odborný asistent PF UK, autor mnoha odborných publikací a cestopisů, mj. i knihy „A znali jen kámen“ (přeložené do řady jazyků) o čs. vědecké expedice v Austrálii. Funkce ve výpravě: geograf a demograf, vedoucí expedice.

9

(sedící zleva):

- **Jiří Vrožina** (1938-1993), v době expedice kameraman a režisér Čs. televize Ostrava. Scenárista, kameraman a režisér mnoha cestopisných, vzdělávacích, publicistických a dokumentárních pořadů. Před emigrací úzce spolupracoval s autorem článku. Funkce v expedici: fotograf a kameraman.
- **Jan Daněk** (1935-2011), v době výpravy báňský záchranář, směnový předák a technik HBZS v Ostravě-Radvanicích. Potápěč, člověk mnoha profesí. V roce 1961 pomáhal likvidovat následky výbuchu na Dole Dukla, kde zahynulo 108 havířů. Funkce v expedici: řidič a mechanik.
- **doc. RNDr. Miroslav Prokopec, DrSc.** (1923-2014), v době expedice vědecký tajemník Ústavu hygieny v Praze. V USA studoval dílo dr. Aleše Hrdličky, z jeho nahrávek byla sestavena LP deska „Lidová hudba Arnhemské země“. Funkce v expedici: fyzický antropolog, vědecký tajemník.

(Foto: Archiv Moravského zemského muzea a osobní archiv Milana Švihálka)